

Civilizational Dimensions of Contemporary Russian Imperialism /

Цивілізаційні виміри сучасного російського імперіалізму

Ukrainian Historical Review /
Український історичний огляд
Issue 2 / Вип. 2 (2023) 155–175.

DOI: 10.47632/2786-717X-2023-2-155-175

УДК 930.85:355.48(470+571:477"2022/2023"

ORCID 0000-0002-5749-4027

Vadym Adadurov
prof., dr. of historical sciences
Ukrainian Catholic University
vad@ucu.edu.ua

THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR THROUGH THE PRISM OF THE THEORY OF CIVILIZATIONS

War has an ideological shell, which is formed not so much by the empirical impressions of its participants but by the propaganda measures of the parties to the conflict. A distinctive feature of the current Russian-Ukrainian war is giving it civilizational character, much more pronounced and politically instrumentalized on the Russian side, which is, however, also present as an antithesis on the Ukrainian side. The article aims to find out the justification for using the category of “civilization” in highlighting the Western vector of Russia’s policy and its usage to explain the causes, mechanisms, and consequences of the 2022–2023 war from the point of view of a historian who specializes in the study of Napoleon’s Russian campaign of 1812. The author provides a brief overview of the sources of Russian and Western intellectual traditions regarding the specific “Russian world” and shows how they are instrumentalized in the current imperial and neo-colonial ideology of the war for space and the senses of the so-called “Russian civilization”, which claims the territory and population of Ukraine and neighboring states. In the research, there were used methods of historical comparative and intellectual history (identification of ideological borrowings and the formation of social ideas, the concept of “political religion”). In the case of Russian-Western contradictions, the author considers the very idea of interpreting civilizations as subjects of history to be factually unfounded; he understands the narrative about the sacred values of civilization as a fairly effective short-term method of textual duplication of reality to rally society to wage aggressive war or a strategy of political propaganda (the narratives of these “theorists” V. Tsimbursky, E. Kholmogorov, and

the “practitioners” V. Putin, S. Markov are included in the analysis). At the same time, it is pointed out the illogicality of turning to the Russophile concepts of O. Spengler, A. J. Toynbee, and S. P. Huntington in the Ukrainian discourse to inversely interpret the struggle for national sovereignty as a process of protecting the values of the “collective West”. The author prioritizes not the civilizational but rather the anti-colonial nature of the Ukrainian resistance, particularly given the impossibility of adapting the decisive features of the Ukrainian language and the Orthodox Church to the so-called Huntington’s “civilization fault lines”.

Вадим Ададуров

*професор, доктор історичних наук
Український католицький університет*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Погляд історика на категорію «цивілізація»

Дев'ятий фільм режисера-концептуаліста Жана-Люка Годара має назву «Альфавіль». У цьому шедеврї жанру антиутопії у стилі Франца Кафки герой приїздить із таємною місією до міста-держави, яким керує галактичний злочинець за допомогою кібернетичного мозку. Тут панують заборона на будь-які вияви позитивних емоцій та тотальний контроль, які доповнюються установкою на огульне іншування світу поза межами міста. Позбавлені можливості самостійно мислити, альфавільці стають живими іграшками правителя, влада якого заснована на підміні складної й неоднозначної картини світу уявною проєкцією або міфологемою, яка, здається, пропонує просту відповідь навіть на найскладніші життєві питання:

Трапляється так, що реальність є надто складною, щоб висловити її словами. Міф відтворює її в такій формі, яка дозволить їй обійти весь світ¹.

Епіграф зі згаданого фільму якнайкраще пасує до мого розуміння цивілізації як категорії соціальної культури. Це розуміння значною мірою засновується на практичному досвіді дослідника соціокультурних аспектів російського походу Наполеона. У 1812 р. конфліктує центри влади – трансконтинентальна імперія російського царя і європейська імперія французького імператора (le Grand Empire) – змагалися наввипередки, щоб

---

¹ *Alphaville, une étrange aventure de Lemmy Caution* (1965).

якомога ефективніше переконати своїх підданих, що їхня суперечка є священною війною великих соціальних культур². Але зіставлення багатих на цивілізаційну риторичку текстів і приземлених та далеких від помпезного пафосу боротьби за одвічні цінності дій соціальних акторів підважило теоретичну модель Семюела Філіпса Гантінгтона³ й дало мені підставу виключити цивілізації з числа суб'єктів історичного процесу. Коротко кажучи, цивілізації існують лишень в уяві й не можуть, на відміну від осіб, родин, класів, партій, конфесій, етносів, націй, держав, субкультур тощо, похизуватися ще й реальною присутністю у повсякденних практиках. Здебільшого цивілізація проявляється як оповідь про ідеальний набір соціокультурних параметрів, які буцімто програмують історію на сотні й тисячі років.

А що ж такого містить категорія «цивілізація», чого не можна відчутти й на щодень побачити на тих щаблях соціокультурної ієрархії, які вважаються географічно вужчими й хронологічно коротшими за неї? Та абсолютно нічого! – Релігійна ідентичність створюється на рівнях сім'ї, парафії, Церкви, але не цивілізації! Мовна ідентичність – на рівні племені, етносу, нації, але не цивілізації! Війни ведуть держави, а не цивілізації! Під час війни люди б'ються за свій народ, державу, місто, армію, сім'ю, але не за цивілізацію! І т. д., і т. ін. Всупереч розумінню філософів, культурологів, політологів і політичних спічрайтерів, цивілізація з погляду історика виглядає як не доведена на основі емпіричних фактів фікція, віра в яку переважає над розумом (щось на кшталт раю чи пекла у богословських текстах).

Уявний образ цивілізації як генералізуючого культурного «всесвіту» (який, між тим, має свої межі та конфліктує з іншими «антивсесвітами») відіграє роль світоглядного горизонту мрій і нагадує утопію, яка, за допомогою методів дискурсивної влади⁴, може набувати ознак «політичної релігії»⁵. Переважно вона є навіюваною засобами пропаганди текстуальною метафорою для спрощеного і, водночас, телеологічного пояснення світу.

² В. Ададуров. *Война цивилизаций. Социокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1: *Религия – язык*. Киев 2017.

³ S. P. Huntington. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, NY 1996.

⁴ M. Foucault. *L'Ordre du discours*. Paris 1970.

⁵ Концептуалізацію поняття «політична релігія» (die Politischen Religionen) у контексті функціонування ідеологічно керованої сучасної держави приписують нацистському діячеві Еріхові Фогеляну в 1938 р. (E. van Ree. *Stalinist Ritual and Belief System: Reflections on Political Religion // Politics, Religion, and Ideology* 17 (2016) 143–144). Поняття запровадив до наукового ужитку сучасний італійський дослідник Еміліо Джентіле, що запропонував застосовувати його щодо деяких суспільних систем, котрі обожествляли не есхатологічні, а світські феномени, до переліку яких належить також категорія «цивілізація»: E. Gentile. *Politics as Religion* / пер. G. Staunton. Princeton, NJ 2006.

Суспільна роль образу цивілізації, завдяки інспірованим владою та суголосним їй очікуванням думкам інтелектуалів, зростає у кризові моменти революцій, воєнних конфліктів тощо. Так, уже в епоху хрестових походів оповіді про цивілізаційну ідентичність стають інструментом пропаганди Церкви й утвердження її авторитету над світськими станами, ідеологічним засобом, який експлуатує страхи та сподівання членів суспільства, щоб накинути фаталістичне бачення минулого й майбутнього та досягнути їхньої мобілізації у сьогоденні⁶. Таке бачення неухильно редукує складний, барвистий і неоднозначний світ до міфологеми⁷, яка впливає на реципієнтів на рівні масового сприйняття та здатна змінювати, хоч і на нетривалий в історичному масштабі час, параметри їхньої реальної поведінки: «Текст має властивість створювати квазіреальність, а реальність часто компенсується текстом»⁸. Не тільки творці великих антиутопій, але й суспільствознавці наголошують, що «уява має здатність бути більш реальною, ніж сама реальність»⁹.

Російський випадок

Я не соціолог і не маю амбіцій виміряти параметри суспільної свідомості в сучасній Росії й оцінити роль у них міфологеми цивілізаційного конфлікту. Втім, як історик, не можу оминати аж надто очевидної паралелі між мінорними світовідчуттями німців у 1918 р. і росіян у 1991 р., які в один момент позбулися великодержавних ілюзій, що їх вони плекали впродовж декількох поколінь у складі імперських держав – Другого Райху та СРСР. Оцінку, що її дав тогочасній німецькій ситуації Норберт Еліас, можна в загальних рисах екстраполювати й на російські обставини після поразки у т. зв. «холодній війні»:

Поразка 1918 р. була для німців несподіваним, дуже болісним досвідом. Вона вразила найболючішу точку у національному характері, була сприйнята як повернення в часі німецької слабкості, [...] життя в тіні величнішого минулого. Увесь процес німецького наздоганяння великих держав розпочався знову. Багато людей середніх і вищих класів – можливо, значна більшість – відчували, що не можуть жити в такому приниженні. Необхідно готуватися до нової війни...¹⁰

⁶ A. Dupront. *Le myth de coroisade. Essais de la sociologie religieuse*. Paris 1956.

⁷ Подібну критичну думку про «гвалтування світу і фактів відповідно до своєї теорії» було висловлено у контексті критики теорій цивілізаційного підходу: Л.-Р. Білас. Історія як спокусник / передмова О. Ясь // *Український історичний журнал* (Київ 2015/4) 205.

⁸ С. Лем. *Філософія случая* / пер. з пол. Б. А. Старостин. Москва 2002, с. 96.

⁹ A. Gauthier, H. Gauthier. *La trajectoire de la modernité. Représentations et images*. Paris 1992, с. 70.

¹⁰ Н. Еліас. *Про німців* / пер. з нім. О. Кислюк. Київ 2010, с. 10–11.

Також не потрібно бути соціальним психологом, аби зауважити очевидну тотожність обох випадків: виникнення змішаних почуттів розчарування й невдоволення, які швидко переросли в приниження та підживили затаєну ненависть. В обох випадках на роль ворогів ідеально пасували західні демократії, тож реванш був спільним бажанням широких суспільних мас і в Німеччині, і в Росії. Німці, які жили у свідомості свого блискучого військового тріумфу над Францією 1870–1871 рр., та росіяни, які вважали себе головними рятівниками світу від нацизму, не змогли заакцептувати нову реальність і тому поринули у світ ілюзій та марень, шукаючи собі прихисток у величному минулому. Благо, що в обох випадках існувала вагома політична й інтелектуальна традиція вважати себе вершинами соціокультурного порядку й вивищувати себе над рештою світу. І якщо у Німеччині йдеться про концепції т. зв. «Середньої Європи» (Mittel Europa) й суголосного їй «пангерманізму», то у Росії подібні погляди можна класифікувати як підваріанти такого різновиду текстуального проектування реальності, як «оксиденталізм», що є антиподом «орієнталізму», концептуалізованого Едвардом Ваді Саїдом як західна проекція Сходу¹¹. Оксиденталізм, як східна проекція Заходу, формується на основі уявлення про духовну вищість тамтешніх суспільств щодо технологічно більш розвинутих, але бездушних і тому приречених на занепад і загибель вестернізованих культур¹².

У російському випадку, про який мовиться тут, традиція інтелектуального вибудовування опозиції щодо західного світу простежується щонайменше від розробки основ концепції «Третього Риму»¹³, її можна подібати у працях Ніла Сорського та Йосифа Волоцького, вона, здається, набуває нового дихання після тріумфу над Наполеоном (й уявно ототожнюваним із революційним імператором колективним Заходом, що його Фьодор Лопухін змальовує як гниле вогнище деморалізуючої зарази, «котра точить стародавнє здоров'я тіл і душ російських»¹⁴), втілюється у знаменитій формулі Сергея Уварова «Православ'я. Самодержавство. Народність», міцнішає у творах Сергея Аксакова, Алексея Хомякова, Фьодора Тютчева («Між Росією та Європою є вічний і глибокий філософський антагонізм; між ними

¹¹ Е. В. Саїд. *Орієнталізм* / пер. з англ. В. Шовкун. Київ 2001, с. 128.

¹² I. Buruma, A. Margalit. *Occidentalism. The West in the Eyes of Its Enemies*. New York, NY 2004; I. Buruma, A. Margalit. *Occidentalism. A Short History of Anti-Westernism*. London 2005.

¹³ Щоправда, американський дослідник вважає, що, принаймні до XVIII ст., Росія не мала чіткої ідеології зовнішньої експансії, зокрема теза про «Третій Рим» у XVI–XVII ст. здається йому бездоказовою вигадкою імперської доби (Е. Кінан. *Російські історичні міфи* / пер. з англ. В. Шовкун. Київ 2001, с. 25–26, 28, 31–33). Натомість французький дослідник цивілізаційного міфу Росії вважає його існування політично вмотивованим з кінця XV ст. (А. Безансон. *Свята Русь* / пер. з фр. Т. Марусик. Київ 2017, с. 34–35).

¹⁴ И. В. Лопухин. *Записки сенатора*. Москва 1990, с. 190.

не може бути ніякого замирення чи перемов: життя одного — це смерть другого!»), Ніколая Толстого, Александра Блока («Доки ти ще не загинув... в останній раз отямся, старий світе»), Павла Новгородцева («Майбутнє належить одному лише народу в Європі – російському»), Дмитрія Мережковського, Ніколая Бердяєва, Сергія Булґакова, Івана Ільїна (який, сам мешкаючи на Заході, підозрював його у стратегічному бажанні розчленувати Росію, що «є духовною, мовною і культурною єдністю, яка історично зв'язала російський народ з його національно молодшими братами духовним взаємопорозумінням»¹⁵). Вражений плідністю й тяглістю російської євразійської («скіфської») інтелектуальної традиції, Ілько Борщак уважав, що навіть перелічити головних публіцистів і письменників, які іншують упродовж століть Захід і вірують «в особливу стать» Росії, – це значить дати історію розвитку російської суспільної думки, без огляду на те, що така негація мала за основу «громаду», православ'я, народництво, революційний соціалізм¹⁶. Під таким оглядом, Європа й Захід, які інтелектуально проектувалися не тільки як антитеза щодо Росії, але й синоніми чужинської воєнної експансії та культурного поневолення, слугували немов дзеркалом для російської культури, ідентичність якої вибудовувалася через протиставлення Заходу, а з усіх видів стосунків з останнім корисною вважали хіба що торгівлю (Фьодор Ростопчін, якому судилося віддати наказ про підпал «Святої Москви», що її не мав спалювати чобіт одіозного західного завойовника Наполеона, переконував царя Павла, що «Росія не повинна мати з іншими державами інших взаємин, крім комерційних»).

З усього багатоманіття російського антизахідництва акцентую хіба що дуже знакову в сучасних координатах цивілізаційного означення світу працю Ніколая Данилевського¹⁷. Написана понад півтора століття тому як репліка на суспільне невдоволення ситуацією після поразки Росії у Кримській війні, вона несподівано актуалізувалася з огляду на т. зв. «возз'єднання» (а фактично – захоплення шляхом військового нападу на Україну) Криму з Росією в 2014 р. Інтерес підживлює й кримський бекграунд її автора – не філософа, і навіть не історика, а ботаніка, якого полонила ідеологія імперського націоналізму¹⁸. Недаремно прихильник антиімперського,

¹⁵ И. Ильин. Что сулит миру расчленение России // <https://topliba.com/reader/696151>

¹⁶ Ілько Борщак. Східна та західна культура (Лист з Парижа) // *Діло*. 11/ХІІ/1924. Ч. 275, с. 3.

¹⁷ Н. Я. Данилевский. *Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения*. Санкт-Петербург 1869.

¹⁸ Апофеозом ідеологічної інструменталізації концепту Данилевського стала організація владою РФ конференції, присвяченої 200-річчю від народження цього доморщеного історіософа. Зокрема, обговорювалося питання: «Україна, криза чи точка зростання “Русского мира”?» (Николай Данилевский: Россия не Европа, но что тогда Россия? // *Крымские изве-*

етноцентричного освітлення історії кримсько-татарського народу Валерій Возгрін назвав Данілевського «провісником російського фашизму»¹⁹.

Чимало розділів книжки Данілевського здаються опертими на історичні приклади виправданнями постійного територіального розширення Російської імперії коштом сусідніх народів і держав, які автор примудряється назвати або «заселенням незайнятих земель», уважаючи їх законним об'єктом російської соціокультурної колонізації, або ж переможеними ворогами, які «тримали ножа біля горла» і загрожували безпеці та суверенітету Росії. Україну він зараховував до першої категорії, з огляду, як він це уявляв, на спадкоємні намагання низки правителів (від давньоруських князів до імператорів – і Святослав, і Єкатеріна II в нього еkleктично виступають як носії російської державності) щодо захисту від кочовиків, освоєння і заселення «південноросійських» степів, трактуючи навіть запорозьких козаків як елемент питомо російської колонізації, тож не дивно що українці в Данілевського – це окраїнні росіяни. Щодо Криму, то його захоплення у 1783 р. автор змальовує не як хижацьке знищення суверенної держави з власною соціокультурною традицією, а як благо для всього регіону, оскільки ханат буцімто був гніздом жорстоких розбійників, яких таким чином за їхні злочини піддали «справедливій страті».

Акцентування цивілізаційних чеснот і вад – буцімто Росія є зняряддям захисту Божої справедливості, а її супротивники відіграють роль кривдників – дає можливість витлумачувати нескінченні інтервенції цієї імперії як доконечний хід історії, а разом і трактувати спротив інших держав цим загарбанням як печерні ненависть, заздрість та підступи. Як зауважує один із дослідників історіософії Данілевського,

запереченням агресивності Росії й анексійного характеру її «здобутків» він приховує той факт, що така політика Росії, антагоністична всьому світові й, передусім, розташованій найближче Європі, натомість стверджує, що це не Росія ворожа Європі, а навпаки, буцімто Європа є ворожою щодо Росії, й мовить про «насильство» як національну рису не Росії, а нібито Європи. Він виправдовує право Росії втручатися у внутрішні справи інших держав, але заперечує його для інших: «Якою б не була форма правління в Росії, якими б не були недоліки російської адміністрації, російського судочинства, російської податкової системи і т. д., до всього цього, я гадаю, немає справи нікому»²⁰.

стия. 12/XII/2022. <https://new.crimiz.ru/rubriki/101-istoriya/20016-nikolaj-danilevskij-rossiya-ne-evropa-no-chto-togda-rossiya>.

¹⁹ М. Крылатов. Питирим Сорокин против Николая Данилевского // *Крым. Реалии*. 24/X/2014. <https://ru.krymr.com/a/26654211.html>

²⁰ Там само.

Не дивно, що твір Данілевського сприймається у сучасній Росії як аналог катехизму російського погляду на світ. Пояснення російських керманців щодо їхнього права втручатися силовими методами у справи інших країн начебто задля захисту співвітчизників від мовних і релігійних утисків як от, наприклад, в Криму і на Донбасі в 2014 р. і згодом в 2022–2023 рр. під гаслами денацифікації й демілітаризації України (а не банальних територіальних анексій), немов відбиваються луною у відповідях пересічних російських громадян, які декларують на камери свою підтримку т. зв. спеціальної військової операції, супроводжуючи це риторичними фразами на кшталт: «А навіщо ця Україна (Польща, Литва і т. д. – В. А.) потрібна(і)?» І якщо Данілевській у своєму історичному контексті стверджував, що Росія справедливо вступила у війну з Туреччиною, яка образила релігійні почуття росіян утисками православних на Балканах, то Путін нині заявляє, що напав на Україну, щоб захистити уопсліджених дітей Донбасу, яких буцімто убивають українські націоналісти. Як Данілевській уважав народи без державності законним здобутком Росії, так само й Путін намагається переконувати світ, що Україна – це непорозуміння, т. зв. failed State, бо українці не мали стабільної державотворчої традиції, а приклади українських держав під час революції 1917–1921 рр. вважає такими, що були інспіровані західними потугами (німцями, Антантою), щоб максимально послабити Росію.

Переконавання, що росіяни й українці становлять якщо не один народ, то принаймні єдину слов'янську православну цивілізацію, проходило червоною ниткою через імперську ідеологію й мало вплив навіть на антизахідну риторичну діяльність, котрих в історіографічному полі сучасної України трактують як батьків національної незалежності й самостійності. Візьмімо хоча б Сергія Шелухіна, члена Центральної Ради, українізатора Одеси в 1917 р., згодом міністра юстиції, дипломата і професора Українського вільного університету в Празі, автора книжок про походження назви «Україна» й української нації. Так от, на початку Першої світової війни він стверджував дещо геть протилежне, а саме у стилі Данілевського звинувачував Німеччину, як складову цивілізації Заходу, у підступному намірі колонізувати «південно-російські» степи та навіть у політичному «винайденні» окремишньої України й намаганні зруйнувати панславістську візію Росії:

Російське – це сукупність великоруського, українського і білоруського [...] Німці, прагнучи до роз'єднання слов'ян і росіян [...], підрихтували справу таким чином, що українське стало трактуватися як не-російське²¹.

²¹ С. Шелухин. *Немецкая колонизация*. Одесса 1915, с. 70–71.

Західні джерела сучасного російського цивілізаційного дискурсу

Такі й подібні оцінки часто-густо наснажувалися тезами про духову перевагу Росії над «гнилою» Європою загалом та її окремими частинами зокрема. Після Першої світової війни ці ідеї отримали помітний інтелектуальний розвиток на самому Заході у вигляді цілого філософського напрямку, який наполягав на кризі західної культури. Його найбільш авторитетними й упізнаними обличчями були Освальд Шпенглер, Мігель де Унамуну, Андре Жід. Головні їхні ідеї згодом підхопили й розвинули Арнольд Дж. Тойнбі та вже згаданий С. Ф. Гантінгтон. У сучасній Росії західні аргументи на користь концепції її цивілізаційного протистояння із Заходом були сприйняті як інтелектуальне розкаяння і визнання ним своєї агресивної сутності (позаяк їх формулювали не росіяни, а європейські мислителі) й стали класикою, яку використовують для ідеологічного обґрунтування неоколоніального експансіонізму.

Попри те, що настанови історіософії Шпенглера стосовно діагностованого ним як окрема соціокультурна спільнота «російського світу» (*rußische Welt*) здаються доволі амбівалентними (з одного боку, він констатує багатівкове відставання в соціокультурному сенсі від Заходу й порівнює європеїзатора Петра I з Карлом Великим, з іншого ж – обнадійливе майбутнє і спроможність перехопити історичне лідерство після остаточного вродження європейської цивілізації²²), її аргументація немов обґрунтовувала унікальність і самоцінність, трансцендентність та неподільність культури росіян, тим більше що німецький філософ жодним чином не згадав про такі народи, як українці та білоруси. Наближеним до шпенглерівського розуміння цивілізації є бачення Росії як самодостатнього й архаїчного, майже відізолюваного, антиглобалістського «світу-економіки» у валлерстайнівській концепції видатного історика Фернана Броделя, який вбачав у ньому запоруку збереження особливого устрою цієї культури²³.

Розлогу історіософську відповідь на питання, від кого Росія була змушена оборонятися як засобами самоізоляції, так і нападу, подає чи не найбільш русофільський серед класиків цивілізаційної концепції А. Дж. Тойнбі²⁴. Він прямо називає Захід цивілізацією-агресором, а Росію – державою, яка очолила «рух опору» східноєвропейських країн західній експансії. Тойнбі

²² O. Spengler. *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. München 1990, с. 788–789.

²³ Ф. Бродель. *Матеріальна цивілізація, економіка й капіталізм XV–XVIII ст.*, т. 3: *Час світу* / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ 1998, с. 395–417.

²⁴ A. J. Toynbee. *A Study of History*: у 12 тт., т. 12. Oxford 1961, с. 537.

виправдовував авторитарний устрій Росії західною експансією, оскільки, щоб не стати її жертвою, росіяни були змушені обрати менше зло й підкоритися спочатку ярму московських царів, а потім Комуністичної партії. Через призму стратегії цивілізаційного порятунку Росії Тойнбі нарешті зауважує українців, яких зверхньо поймає, як колись Шелухін, однією з трьох підгруп усередині російського народу, але (і тут суперечить сам собі!) каже, що вони стали на шлях спротиву русифікації, дієвою стратегією якого була переорієнтація на західну цивілізацію. Тож Тойнбі визнає фактичну напругу між росіянами й українцями, але вважає її цивілізаційною лишень за формою, а не за суттю, оскільки йдеться про етнічні підгрупи в одній, так би мовити «російській», цивілізаційній спільноті²⁵.

Певну увагу приділив українській темі С. Ф. Гантінгтон, який зосередився на недостатньо концептуалізованій у Шпенглера і Тойнбі проблемі взаємин між цивілізаціями. Ці великі культури Гантінгтон якраз уважав суб'єктами історії (історія людства – це історія цивілізацій), які існують тяглом упродовж тривалого часу, а їх уподібнював (за аналогією з геологічними процесами) до материкових платформ. У своєму перманентному русі ці платформи тиснуть на взаєм, їхнє глибинне тертя спричинює розлами на поверхні, тектонічну активність, яка проявляється в людській історії у вигляді столітніх, а то й тисячолітніх, конфліктів. Метафору цивілізаційно-мілітарного розламу (the fault line wars) політолог конструює на основі концепції Тойнбі й надає їй більш виразного геополітичного тлумачення²⁶. У пострадянському світі поява праці Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» була сприйнята не одним політологом і політиком як справжній прорив у теорії конфліктів, частина пояснень американця здобула неабияку популярність у російському інтелектуальному просторі, зокрема під оглядом визнання тодішньої ситуації як незавершеної цивілізаційної війни із Заходом, оскільки поразка у тисячолітньому протистоянні видавалася тільки партикулярним моментом, який передбачав зворотний рух російської цивілізаційної платформи.

С. Ф. Гантінгтон стверджує, що православна цивілізація, «глибинною державою» котрої він вважає Росію, яка гуртує навколо себе т. зв. «цивілізаційну когорту» з менших, щойно утворених держав – України, Білорусі, Молдови тощо, кардинально відрізняється за своїми основоположними

²⁵ J. D. Clarkson. Toynbee on Slavic and Russian History // *The Russian Review* 15/3 (1956) 165–172; R. Syrota. A History from Olimpiian Heights? Arnold J. Toynbee's vision of Ukraine // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 52 (2016) 165–175; B. Glatzer Rosenthal. *Toynbee's Interpretation of Russia History*. Toronto 2019.

²⁶ S. P. Huntington. *The Clash of Civilizations*, с. 40; K. Kumar. The Return of Civilization – and of Arnold Toynbee? // *Comparative Studies in Society and History* 56/4 (2014) 815–843.

параметрами від західної цивілізації й тому ніколи не зійдеться з нею, приречена на постійний, то гарячий, то холодний, конфлікт. Американець виділив вісім так званих базових параметрів цивілізації, головними з-поміж яких він уважав релігію і мову. У випадку православної цивілізації йшлося про християнство східного обряду, більшість віруючих якого належали до Московського патріархату, та слов'янські (кириличні) мови, серед яких на пострадянському просторі виразно домінувала російська. Також Гантінгтон не бачив майже жодного збігу між Заходом і православним соціокультурним ареалом за рештою параметрів, як-от: ставлення до античної спадщини (тут дослідник готовий визнати єдиний відносний збіг, бо обидві культури вийшли з античності, але різної – латинської у першому випадку і грецької в другому); розділення духовної і світської влади (спадщина Візантії – цезаропапізм – набула поширення в Росії, і тому цього розділення не відбулося); верховенство закону над владою стало традицією на Заході, але не в Росії; плюралізм соціально-політичної культури, відсутній у Росії; свобода особистості й громадянське суспільство; виборність (а не імітація) державних органів влади. За Гантінгтоном, Росія мала свій особливий історичний шлях, не знала феодалізму, Ренесансу, Просвітництва, утворення національної держави²⁷.

Українська тема у Гантінгтона висвітлюється під оглядом розламів у «корі» соціальної історії, що спричинені рухами цивілізацій як одвічних культурних платформ. Україна начебто приречена на розтягування між двома платформами – Заходом, який (у Гантінгтона, як і в Тойнбі) завжди агресивний, є єдиною цивілізацією, яка від рубежу 1500 р. прагне до експансії й підкорення нових територій, нав'язування їм своїх соціокультурних параметрів як єдиного стандарту, і Росією, яка історично захищається від цієї агресії (твердження західних інтелектуалів про особливу агресивність Заходу охоче взяли на озброєння російські ідеологи цивілізаційного погляду на світ). Більшість (4/5) України, за Гантінгтоном, залишається у сфері впливу православно-російської цивілізації, західна ж частина (1/5) – під впливом експансії латинського Заходу (Унії, приєднання до Речі Посполитої, Австрії, Польщі). Між частинами України об'єктивно існує т. зв. «лінія цивілізаційного розламу», що не віщує цій новій державі цілісного існування, тож Гантінгтон теоретично не виключав приєднання більшої її частини до Росії й збереження меншої в орбіті впливів Заходу, якщо той зазіхатиме на сферу цивілізаційного впливу Росії²⁸.

²⁷ S. P. Huntington. *The Clash of Civilizations*, с. 69–72, 139; В. Ададуров. *Война цивилизаций*, с. 12.

²⁸ S. P. Huntington. *The Clash of Civilizations*, с. 166–168.

Через це футурологічними пророцтвами Гантінгтона не надто захоплювалися в Україні, яка поступово, протягом тридцяти років своєї незалежності, «дрейфувала» у бік «колективного Заходу».

Сучасні російські цивілізаційні візії як пропаганда війни

Після 1991 р., а особливо інтенсивно від 2000 р., росіяни вимріяли собі свій цивілізаційний проєкт, у якому Україні відводили якщо не головну, то принаймні одну з ключових ролей. Попервах Україну воліли розглядати як «міжцивілізаційний лімітроф», «територію-протоку» між російською і західною культурами, яку Росія була вимушена тимчасово залишити після 280-річного «владоцентристського імперського циклу», але може знову повернути собі, оскільки на Заході стурбовані слабкістю Москви в «українському питанні»²⁹. Таке бачення пасує до загальновідомої тези Тойнбі про «відступи» і «повернення» цивілізацій³⁰. Примітно, що російський дискурс про Україну вибудовується не тільки шляхом реактуалізації класичних слов'янофільських текстів, рясніючи дедалі істотнішими запозиченнями із західної цивілізаційної думки. Після 2014 р. саме її положення дозволяють уявно нівелювати проблему державної незалежності України, яка видавалася ідеологам російського погляду на світ другорядним і випадковим феноменом порівняно з цивілізаційними закономірностями, що у довшому історичному тренді фаворизували соціальну культуру Росії. Державні кордони 1991 р. більше не беруться до уваги та вважаються тимчасовою умовністю, а основна частина України трактується як «корінна історична територія» Росії. Російські цивілізаційні теорії не приховують відвертого скепсису щодо перспектив українського державотворення. Втім, головна увага зміщується до неприпустимості обмежень в Україні російських мови та православ'я й закликів не допустити до втрати цих інструментів неоколоніалізму навіть військовими методами та зачисткою політичного і громадського поля України. Попри емоційну риторику в російському публічному просторі супроти загрози націоналізму, який звинувачували у стратегічному прагненні українізувати російськомовних громадян України та знищити РПЦ, акцентувався саме цивілізаційний вимір питання.

²⁹ Такий погляд розвинуто в працях одного з першопрохідців сучасної російської цивілізаційної парадигми, до речі, уродженця м. Львова: В. Цымбурский. *Россия – земля за великим Лимитрофом: цивилизация и ее геостратегия*. Москва 1999; Його ж. *Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы 1993–2006*. Москва 2007; *Россия: линии разлома*. Інтерв'ю старшого научного співробітника Інститута філософії РАН Вадима Цымбурского інтернет-изданию «Агентство политических новостей» // <https://coollib.com/b/436758/read>

³⁰ Див. докладніше: А. J. Toynbee. *A Study of Histor*, т. 12, с. 263–265.

Поміж сотень взірців такого текстуального проектування зупинюся на кількох, що стали підсумком еволюції попередніх 20 років. Знаменно, що їхні термінологія та понятійний апарат нав'язують до вищезгаданих західних цивілізаційних концепцій, сповнених риторики щодо агресивного втручання Заходу в начебто внутрішньо-цивілізаційну суперечку між Росією й Україною. Так, автор щонайменше чотирьох книжок про цивілізаційну ідентичність Росії Єгор Холмогоров наголошує, що

національний конфлікт не мав би і на третину тої гостроти, якби він відбувався у єдиному полі – тієї православної цивілізації, про яку мовив Гантінгтон... Справжню атомну гостроту надає той факт, що Україна як політичний організм є спробою вискочити і з національної російськості, й із російської православної цивілізації, спробою шляхом силового, освітнього, культурного терору посунути фундаментальні цивілізаційні кордони. Тобто це спроба самовідчуження від російськості і в національному, і в цивілізаційному сенсі. Спроба переїзду з речами одразу на двох поверхах – національному і цивілізаційному. І звісно, це функція великого цивілізаційного протистояння Росія – Захід. Західна політика проігнорувала рекомендації Гантінгтона не трясти Україною, розділити її за цивілізаційним рубежем, а не пробувати переписати її на баланс Заходу цілком. Почалося стимулювання і політичного, і, що жакливіше, церковного протистояння, наступу на православний світ по всьому фронту (і знову виходить – прочитай Гантінгтона і зроби навпаки). І от ми маємо конфлікт, який у принципі для Росії не має мирного вирішення. Допустити до подвійного відчуження України – і етнічного, і цивілізаційного – від свого цивілізаційного материка Росія просто не може³¹.

Українське питання трактується як найзлободенніший подразник для сучасної Росії, при цьому свідомо уживається теоретична модель Тойнбі, який пояснював спроможність великих культур до виживання в суперництві з іншими цивілізаціями т. зв. законом «виклику–і–відповіді»³², а також твердження Гантінгтона про особливу агресивність Заходу, який начебто

³¹ Єгор Холмогоров: Русская цивилизация – это русский стиль // *Поликонсерватизм*: <https://politconservatism.ru/interview/russkaya-tsivilizatsiya-eto-russkij-stil>; Е. С. Холмогоров. Русская цивилизация. Категории понимания // *Тетради по консерватизму* (2016/3) 39–63.

³² На думку Тойнбі, цивілізації як суб'єкти історії неухильно рано чи пізно постають перед такими ситуаціями суспільного чи природного характеру, спроможність чи неспроможність вирішити які передвизначає їхні подальші існування або загибель. Уміння дати адекватну і своєчасну відповідь на виклик історії та перейти на новий етап розвитку є ознакою пасіонарності культури та її спроможності висунути з-поміж себе активну еліту-лідера, яка поведе за собою пасивну більшість суспільства. У разі помилкової відповіді чи її відсутності цивілізація потрапляє в стагнацію, зазнає надлому й занепадає (В. І. Уколова, П. П. Шкаренков. Россия и Запад: горизонт вызовов, ответов и угроз в концепции А. Дж. Тойнби // *Новый исторический вестник* 65 (2020) 62–63).

пхає свого носа у сферу російського культурного домінування. Виправдовуючи рішення президента Путіна розпочати широкомасштабний військовий конфлікт в Україні та пояснюючи цілі як повернення правічної території, з якої Росію різними оборадками й підстапами буцімто відтісняє Захід, депутат госдуми Сергій Марков стверджує, що це і є відповіддю на виклик з боку західної цивілізації, очолюваної Сполученими Штатами Америки:

Українське питання – це головний виклик сучасної Росії і головне питання, яке має бути вирішене. Ці події є частиною гібридної війни проти Росії. На жаль, Захід, точніше політичні еліти, перш за все глибинна держава США, спецслужби США і Британії захопилися ідеєю повалення Владіміра Путіна і підкоренням собі Росії. Для цього було здійснено державний переворот на Україні, скинуто законний уряд, сформувалася хунта, яка шляхом політики державного терору стала створювати анти-Росію.

Відтак цей політолог пропонує розділити Україну за т. зв. «лінією цивілізаційного розламу», діагностованою Гантінгтоном, таким чином, щоб зайняти Київ і доєднати більшість регіонів до складу Росії. При тому їхнє населення вважається культурно російським і таким, що мало би само прагнути і вітати «возз'єднання» з Росією:

Сам захід України – Львів, Тернопіль – брати не треба. Необхідно йти туди, де Росії будуть раді. А де Росії не будуть раді, залишити це як зливне місце України, куди зіллються всі фашисти, військові злочинці та інші. Цю територію не буде взято російською армією і вона має бути незначною... Відновлювати територію України у попередніх форматах немає змісту³³.

Між двома зацитованими текстами, 2020 і 2022 рр., проліг вододіл резонансної статті про тотожність російського й українського народів, яка побачила світ за підписом самого В. Путіна 12 липня 2021 р.³⁴ Очевидно, що розробники цього тексту прагнули надати канонічного статусу цивілізаційним аргументам політики Росії щодо України, тому наративна стратегія базувалася на вибудовуванні історичної схеми: з одного боку, державної, релігійної й мовної спільності східних слов'ян, а з іншого – опору нескінченим західним спробам зробити з України «анти-Росію» (від польсько-католицької експансії до створення незалежної держави наприкінці ХХ ст.). У статті культурне відокремлення України від російської цивілізації та її політична переорієнтація у бік Заходу прямо поймається «крадіжкою» в Росії її власності, як-от російського за цивілізаційними параметрами населення,

---

³³ Сергій Марков о планах России в войне с Украиной: интервью опубликовано 25/II/2022 // *Business-gazeta.ru*: <https://www.business-gazeta.ru/article/540893>

³⁴ В. Путин. Об историческом единстве русских и украинцев // *Kremlin.ru*: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181/print>

місць історичної пам'яті (наприклад, «матері міст руських» – Києва), а відтак Путін не залишає Росії іншого виходу, як повернути контроль над українською державою, котра, буцімто за вказівкою США, змінювала цивілізаційні параметри свого населення. У стилі Гантінгтона було піддано критиці втручання Заходу у справи російської цивілізації, частиною якої оголошувалася Україна (нібито створена більшовиками), і стверджено, що зовнішнє управління нею, начебто встановлене після Майдану 2014 р., «ні до чого доброго не призведе», бо остаточно перетворити Україну в «анти-Росію» Путін не дозволить. У момент публікації цього теоретичного тексту його практичний зміст був неясним, хоча самі тези статті викликали за межами Росії майже одностайний осуд. А далі було 24 лютого 2022 р., після якого стали зрозумілими інтенції російської політичної верхівки, яка через цивілізаційну міфологему пояснювала причини військової інтервенції в Україну. У цьому контексті важливо зрозуміти політичну інструменталізацію концепту цивілізації: маяком цієї тенденції є освітньо-наукова установа, заснована ще наприкінці 1990-х рр. Владіміром Жириновскім. Інститут світових цивілізацій у Москві став, згідно з візіями російських ультраціоналістів, осередком, що претендував на нішу, яку займав у СРСР Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПКР у ширенні та дослідженні «єдино правильної наукової теорії» суспільства. Ось тільки роль утопії, що не змогла довести своєї реальності, тобто комунізму, має зіграти цивілізаційна теорія – не менш утопічна й відсутня в реальності мисленнева фікція.

Українська цивілізаційна риторика у контексті конфлікту з Росією

Хоч із початком 2000-х рр. усе популярнішим ставало переконання, що «Україна – не Росія», а українець історично, ментально та світоглядно відрізняється від росіянина³⁵, приблизно до 2014 р. в українському інтелектуальному полі популярними були багатовекторні історичні моделі типу «Україна між Сходом і Заходом». Візитівкою такого підходу стала популярна праця американського візантиніста українського походження Ігоря Шевченка, який на багатому порівняльному матеріалі мовив про співіснування чи скоріше «чергування» хвиль західного й східного впливу, «наступи» й «контрнаступи» цивілізацій³⁶. Модель України як міжцивілізаційного транскордоння відповідає концепції Марселя Мосса. Цей антрополог уважав міжцивілізаційним простір, у якому щезають загальноприйняті та постійно діючі

³⁵ Л. Кучма. *Україна – не Росія*. Київ 2004.

³⁶ І. Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси історії культури до початку 18 століття*, 2-ге вид. / пер. з англ. М. Тобілевич. Львів 2014, с. 1–13.

в певній соціальній культурі сенси і форми поведінки людських колективів, поступово перетікаючи в інші суспільні моделі³⁷.

Утім, під впливом російської агресії риторика європейського вибору України поступово міцнішала та стала всюди присутньою від 2018 р., коли президент Петро Порошенко вирішив побудувати свою передвиборчу кампанію на гаслах «Армія. Мова. Віра». Нагадаю, що два останні гасла становлять головні цивілізаційні ідентитети за концепцією Гантінгтона. У наступному році Порошенко знаменно перейменував свою партію на «Європейську солідарність» (ЄС).

Логіку таких політичних маніпуляцій дозволяє зрозуміти текст 2021 р., який, вочевидь, слід розглядати як спробу формулювання української цивілізаційної антитези на постулати вищезгаданої статті В. Путіна. У цьому тексті під красномовною гантінгтонівською назвою «Зіткнення цивілізацій» йдеться про більшу відданість воюючої України західним цінностям, аніж це простежується в сучасній Європі, не готовій обстоювати свою цивілізаційну ідентичність³⁸. Його автор, викладач УКУ Юрій Підлісний, солідаризувався із виголошеним 1 грудня того-таки року американським істориком Тімоті Снайдером на Київському безпековому форумі аналізом статті Путіна про «один народ». На його думку, тези російського президента свідчать, що Росія не віднайшла своєї ідентичності, яка є категорією мислення осілих людей. На відміну від європейської, осілої, цивілізації, Росія досі шукає себе й намагається віднайти свою ідентичність через інші країни – Україну, Білорусь і т. д., а тому є кочовою ордою, яка змінює ідентичність залежно від місця перебування. Важко не зауважити, що цей аргумент доволі схожий на антиколоніальне завзяття публіциста Євгена Гуцала, автора відомої «Ментальності орди», але насправді є нічим іншим, як ремінісценцією тези Шпенглера про рутинне, нетворче мислення росіян, яких до безкінечного кочування змушує безмежний рівнинний простір і звичка дивитися на одноманітний горизонт. Їм Шпенглер протиставляв активну позицію затиснутих в обмеженому просторі європейців³⁹. Свого часу ця теза виразно подразнила російських інтелектуалів, викликавши звинувачення у нерозумінні німецьким історіософом російської цивілізації. Антитеза набула вигляду алогізму:

Росіяни – рухомий етнос зі свідомістю осілого⁴⁰.

³⁷ М. Mauss. *Oeuvres*, т. 2: *Représentations collectives et diversité des civilisations*. Paris 1972, с. 471.

³⁸ Ю. Підлісний. Зіткнення цивілізацій: інтерв'ю опубліковано 15/XII/2021 // *Український католицький університет*: <https://ucu.edu.ua/news/zitknennya-tsyvilizatsij/>

³⁹ О. Spengler. *Der Untergang des Abendlandes*, с. 921.

⁴⁰ Т. Щепанская. *Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв.* Москва 2003, с. 8.

Як історик мені важко погодитися з узагальненнями обох сторін філософсько-політологічної дискусії, оскільки очевидно, що в російсько-українській війні цивілізаційні аспекти не мають першості не тільки тому, що конфлікт розгортається між країнами, котрі вийшли з тигля радянської культурної спадщини. Якщо бути послідовним у застосуванні критеріїв Гантінгтона, тобто поставити на перше місце серед причин конфлікту релігійну мову, зауважуємо чи не головну суперечність не тільки української, але насамперед російської цивілізаційної картини світу. Вона полягає у тому, що ні українська мова, ні українська православна Церква не є не те що цінностями глобально-цивілізаційного масштабу, але навіть не ознаками західної культури, позаяк не сягають коренями у латинську спадщину. Вони є суто національними ідентитетами, які відрізняють українців від росіян.

Ще у 1950 р. польський історик Оскар Галецький, якому приписують авторство концепту «Центрально-Східна Європа», відкидаючи водночас і російську, і західну інтелектуальну традицію цивілізаційного бачення історії слов'ян, саме на прикладі України звертав увагу, що

слов'янський світ не є і ніколи не був монолітним блоком, і цей світ зовсім не поділяється тільки на римо-католиків і православних, як це загально думають на Заході, бо існує «руська» католицька Церква. Отже, поділ слов'янського світу йде не за релігійним кордоном, а за лінією потягу того чи іншого народу до Заходу чи до Сходу⁴¹.

Сьогодні війна точиться між державами й етносами, але не цивілізаціями, її можна класифікувати як здійснюваний Росією етноцид і лінгвоцид України (попри заяви Путіна, що його держава ніколи не була й не буде «анти-Україною»). Ця суперечність між концепціями і фактами не минула уваги сучасних російських ідеологів міфологеми цивілізаційного конфлікту із Заходом. Ще до війни мали місце спроби подолати її, зокрема твердженням, що російська цивілізація є унікальною посеред інших культур всесвітнього масштабу через те, що буцімто збігається з російським етносом.

У реальності ж війна супроти Росії показала, що за Україну воюють російськомовні і православні християни, у т. ч. й віруючі Московського патріархату, при тому уявляючи себе українцями. Вони обстоюють власну землю, дітей і батьків, вироблену впродовж тридцяти років звичку до вільного вибору і свободи суджень. Чи захищають вони уявну європейську цивілізацію (та й чим є цей «колективний Захід»?) від східних варварів? Гадаю, що про цю пафосну мету вони згадують в останню чергу, на відміну від пропаганди, яка легко надає війні цивілізаційного виміру. У такий медійно-політологічний

⁴¹ Цит. за: Дев'ятий конгрес історичних наук: Слов'янський світ і Україна // *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*, ч. 4. Париж 1950, с. 287.

спосіб досягається політична мета згуртувати суспільство і зростають шанси на підтримку українців з боку суспільної думки й урядових кіл західних демократій⁴². Йдеться про притаманну кожній війні наративну стратегію демонізації ворога. Ця стратегія справляє сильний вплив на уяву і поведінку суспільства. Адже цивілізаційний дискурс створює відчуття причетності до подій всесвітнього масштабу, надає боротьбі епічного виміру, жертвам – сакрального значення.

References

- Adadurov Vadim. *Voyna tsyvilizatsiy. Sotsiokulturnaya istoriya russkogo pokhoda Napoleona*, т. 1: *Religiya – yazyk*. Kiev 2017 [Ададуров Вадим. *Война цивілізацій. Соціокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1: *Религия – язык*. Киев 2017]. [In Russian.]
- Besançon Alain. *Sviata Rus' / per. z fr. Taras Marusyk*. Kyiv 2017 [Безансон Алєн. *Свята Русь / пер. з фр. Тарас Марусик*. Київ 2017]. [In Ukrainian.]
- Bilas Lev-Rostyslav. *Istoria iak spokusnyk / peredmova Oleksii Yas' // Ukrainskii istorychnii jurnal*. (Kyiv 2015/4) 189–208 [Білас Лев-Ростислав. *Історія як спокусник / передмова Олексій Ясь // Український історичний журнал*. (Київ 2015/4) 189–208]]. [In Ukrainian.]
- Borschak Il'ko. *Skhidna ta zachidna kultura. (Lyst z Paryzha) // Dilo*. 11/XII/1924. Ch. 275, s. 3 [Ілько Борщак. *Східна та західна культура. (Лист з Парижа) // Діло*. 11/XII/1924. Ч. 275, с. 3]. [In Ukrainian.]
- Braudel Fernand. *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika y kapitalizm XV–XVIII st.*, т. 3: *Chas svitu / per. z fr. Hryhorii Filipchuk*. Kyiv 1998 [Бродель Фернан. *Матеріальна цивілізація, економіка й капіталізм XV–XVIII ст.*, т. 3: *Час світу / пер. з фр. Григорій Філіпчук*. Київ 1998]. [In Ukrainian.]
- Buruma Ien, Margalit Avishai. *Occidentalism. A Short History of Anti-Westernism*. London 2005.
- Buruma Ien, Margalit Avishai. *Occidentalism. The West in the Eyes of Its Enemies*. New York, NY 2004.
- Clarkson D. Jesse. *Toynbee on Slavic and Russian History // The Russian Review* 15/3 (1956) 165–172.
- Danilevskiy Nikolai. *Rossiya i Evropa. Vzghliad na kulturniye i politicheskiye otnosheniya*. Sankt-Peterburg 1869 [Данилевский Николай. *Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения*. Санкт-Петербург 1869]. [In Russian.]

⁴² Наведу лише один, утім вельми характерний, приклад солідарності в цивілізаційній риторичі. За словами президентки Єврокомісії Урсули фон дер Ляєн, «Україна бореться за наші [європейські. – В. А.] спільні цінності» (РБК-Україна. 28/І/2023: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukrayina-boretsya-evropeyski-tsinnosti-i-1674909758.html>).

- Deviaty konhres istorychnykh nauk: Slovianskyi svit i Ukraina // *Ukraina. Ukrainoznavstvo i frantsuzke kulturne zhyttia*, ch. 4 (Paryz 1950) 285–289 [Дев'ятий конгрес історичних наук: Слов'янський світ і Україна // *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*, ч. 4 (Париж 1950) 285–289]. [In Ukrainian.]
- Dupront Alphonse. *Le myth de coroisade. Essais de la sociologie religieuse*. Paris 1956.
- Foucault Michel. *L'Ordre du discours*. Paris 1970.
- Gauthier Alain, Gauthier Henri. *La trajectoire de la modernité. Représentations et images*. Paris 1992.
- Gentile Emilio. *Politics as Religion* / transl. by George Staunton. Princeton, NJ 2006.
- Glatzer Rosenthal Benice. *Toynbee's Interpretation of Russia History*. Toronto 2019.
- Huntington Samuel Philips. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, NY 1996.
- Elias Norbert. *Pro nimtsiv* / per. z nim. Oleksandr Kysliuk. Kyiv 2010 [Еліас Норберт. *Про німців* / пер. з нім. Олександр Кислюк. Київ 2010]. [In Ukrainian.]
- Kholmogorov Egor. Russkaya tsivilizatsiya. Kategoriyyi ponimaniya // *Tetrady po konservativizmu* № 3 (2016) 39–63 [Холмогоров Егор. Русская цивилизация. Категории понимания // *Тетради по консерватизму* № 3 (2016) 39–63]. [In Russian.]
- Kinan Edward. *Rosiiski istorychni mify* / per. z anhl. Viktor Shovkun. Kyiv 2001 [Кінан Едвард. *Російські історичні міфи* / пер. з англ. Віктор Шовкун. Київ 2001]. [In Ukrainian.]
- Kuchma Leonid. *Ukraina – ne Rosiia*. Kyiv 2004 [Кучма Леонід. *Україна – не Росія*. Київ 2004]. [In Ukrainian.]
- Kumar Krishan. The Return of Civilization – and of Arnold Toynbee? // *Comparative Studies in Society and History* 56/4 (2014) 815–843.
- Lem Stanislaw. *Filosofia sluchaia* / per. s pol. Boris Starostyn. Moskva 2002 [Лем Станіслав. *Філософія случая* / пер. с поль. Борис Старостин. Москва 2002]. [In Russian.]
- Lorukhin Ivan Vladimirovich. *Zapiski senatora*. Moskva 1990 [Лопухин Иван Владимирович. *Записки сенатора*. Москва 1990]. [In Russian.]
- Mauss Marcel. *Oeuvres*, т. 2: *Représentations collectives et diversité des civilisations*. Paris 1972. [In French.]
- Ree Erik van. Stalinist Ritual and Belief System: Reflections on Political Religion // *Politics, Religion, and Ideology* 17(2016) 143–161.
- Said Edward Vadi. *Orientalizm* / per. z anhl. Viktor Shovkun. Kyiv 2001 [Саїд Едвард. *Орієнталізм* / пер. з англ. Віктор Шовкун. Київ 2001]. [In Ukrainian.]
- Shevchenko Ihor. *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy istorii kultury do pochatku 18 stolittia*, 2-he vyd. / per. z anhl. Maria Tobilevych. Lviv 2014

- [Шевченко Ігор. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси історії культури до початку 18 століття*, 2-ге вид. / пер. з англ. Марія Тобілевич. Львів 2014]. [In Ukrainian.]
- Shchepanskaya Tatiana. *Kultura dorogi v russskoy miforitualnoy traditsiyi XIX–XX vv.* Moskva 2003 [Щепанская Татьяна. *Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв.* Москва 2003]. [In Russian.]
- Shelukhin Sergei. *Nemetskaia kolonizatsiia.* Odessa 1915 [Шелухин Сергей. *Немецкая колонизация.* Одесса 1915]. [In Russian.]
- Spengler Oswald. *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte.* München 1990.
- Syrota Roman. A History from Olimpian Heights? Arnold J. Toynbee's vision of Ukraine // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 52 (2016) 165–175.
- Toynbee Arnold Joseph. *A Study of History*: in 12 vols. Vol. 12. Oxford 1961.
- Tsyburskiy Vadim. *Ostrov Rossiya. Geopoliticheskie i khronopoliticheskie raboty 1993–2006.* Moskva 2007 [Цымбурский Вадим. *Остров Россия. Геополитические и хронополитические работы 1993–2006.* Москва 2007]. [In Russian.]
- Tsyburskiy Vadim. *Rossiya – zemliya za velikim Limitrofom: tsivilizatsiya i yeo geostrategiia.* Moskva 1999 [Цымбурский Вадим. *Россия – земля за великим Лимитрофом: цивилизация и ее геостратегия.* Москва 1999]. [In Russian.]
- Ukolova Viktoriia, Shkarenkov Pavel. Rossiia i Zapad: gorizont vyzovov, otvetov i ugroz v kontseptsii A. J. Toynbee // *Novyi istoricheskii vestnik*, т. 65 (2020) 56–78 [Уколова Виктория, Шкаренков Павел. Россия и Запад: горизонт вызовов, ответов и угроз в концепции А. Дж. Тойнби // *Новый исторический вестник*, т. 65 (2020) 56–78]. [In Russian.]

Війна має ідеологічну оболонку, яка формується не стільки емпіричними враженнями її учасників, скільки заходами пропаганди сторін конфлікту. Характерною рисою сучасної російсько-української війни є надання їй цивілізаційного характеру, набагато помітніше виражене й політично інструменталізоване у російській стороні, хоч і наявне як антитеза також з українського боку. Метою статті є з'ясувати з погляду історика, який спеціалізується на вивченні російського походу Наполеона 1812 р., узагальненості вжитку категорії «цивілізація» у висвітленні західного вектора політики Росії та її використання для пояснення причин, механізмів і наслідків війни 2022–2023 рр. Автор подає короткий огляд джерельних текстів питома російській та західній інтелектуальній традиції щодо особливого «російського світу» й показує, яким чином їх інструменталізовано в сучасній імперській і неоколоніальній ідеології війни за простір і сенси т. зв. «російської цивілізації», яка

претендує на територію й населення України та сусідніх держав. У дослідженні використано методи історичної компаративістики й інтелектуальної історії (виявлення ідейних запозичень та формування соціальних уявлень, концепцію «політичної релігії»). У випадку російсько-західних суперечностей автор вважає фактологічно неuzasadненою саму ідею трактування цивілізації як суб'єктів історії; він розуміє оповідь про сакральні цінності цивілізації як доволі дієвий у короткотривалій перспективі спосіб текстуального дублювання дійсності з метою згуртувати суспільство для ведення агресивної війни або ж як стратегію політичної пропаганди (до аналізу залучено наративи як «теоретиків» В. Цимбурского, Є. Холмогорова, так і «практиків» В. Путіна, С. Маркова). Водночас вказано на алогічність звернення в українському дискурсі до русофільських концепцій О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, С. Ф. Гантінгтона з метою інверсивного витлумачення боротьби за національний суверенітет як процесу захисту цінностей «колективного Заходу». Автор ставить на перше місце не цивілізаційний, а антиколоніальний характер українського спротиву, зокрема з огляду на неможливість пристосувати визначальні ідентитети українських мови й православної Церкви до гантінгтонівської т. зв. «лінії цивілізаційного розламу».

Ключові слова: цивілізація, війна, Росія, Україна, Захід, пропаганда, ідея, уявлення, історія, політологія.